
MODERNLİK VE MODERNLEŞME KURAMLARINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Bünyamin SOLMAZ

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

busolmaz@hotmail.com

ÖZET

Bu makale modernleşmeyi toplum, siyaset, kültür ve din alanlarında meydana gelen değişme açısından incelemeyi amaçlamaktadır. Bu makale aynı zamanda modernleşme teorileri üzerine eleştirel bir düşünceyi, tarihi durumları ve karşılaştırmalı olarak çağdaş din teorilerinin bir açıklamasını, din ve toplum arasındaki ilişkileri, modernleşmenin sosyal, ekonomik ve kültürel arka planını da sunmaya çalışır. Modernleşme süreci çalışma hayatında endüstrileşme, köylerden şehirlere ve kentlere doğru değişme, topluluklardan topluma doğru değişim, bireycilik ve eşitlikçi düşüncenin yükselişi ve rasyonelleşme ve sosyal düzenleme gibi birçok düşünceyi içeren çok boyutlu bir süreçtir. Modernleşme olgusu etkileri dünya çapında görülen yeni bir hayat tarzı ve sosyal örgütlenme biçimi meydana getirmiştir. On dokuzuncu yüzyıldan günümüze, birçok sosyolog sosyal değişmeyi tek biçimli ve kaçınılmaz bir süreç olarak incelemişlerdir. Çağdaş düşünürler modernleşmeyle ilgili önceleri yaygın bir şekilde kabul edilen modernleşmenin tarihsel ve tek tipte olduğu şeklindeki kabulleri yeniden gözden geçirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, rasyonelleşme, bireycilik, din, değişme teorileri

Criticisms against the Theories of Modernization and Modernism

This paper attempts to discuss the phenomenon of modernization from the perspective of the change occurring in such fields as society, politics, culture, and religion. It also tries to provide a critical insight into the modernization theories, offering an exposition of the historical affairs, furnishing a comparative analysis of the contemporary theories of religion as well as of the relationships between religion and society, and presenting a social, economic and cultural background of the modernization phenomenon. Modernization is a multifaceted process that encompasses many elements such as industrialization in business life, mass migrations from rural areas to big cities, the evolution of communities into societies, the rise of individualism and egalitarianism, the rationalization of minds and the organization of

society. Modernization has given rise to a new way of life and a new manner of social organization, of which the effect has been observed worldwide. Since the nineteenth century, many sociologists have tended to view social change as a uniform and inescapable process. Many modern intellectuals, however, have challenged the common conviction that modernization is inevitably historical and uniform.

Key Words: Modernization, rationalization, individualism, religion, the change theories

Giriş

Toplumun geleneksel olandan modern olana dönüşmesini açıklayan değişme ve değişim süreçleri, sosyologların ilgilendiği temel problemlerden biridir; hatta sosyolojinin kendisidir denilebilir. Değişimin doğa ve toplum dışı etkenlerle açıklandığı geleneksel anlayışının değişmesine bağlı olarak, değişimin doğal ve toplumsal olana endekslendiği ve adına modern denilen süreçte toplumda gözlemlenen başkalaşma ve farklılaşmalar, hep “değişme” kavramıyla tanımlanmaya çalışılmıştır. Doğa bilimlerinde madde ve hareket olarak öne çıkan kavram, sosyal bilimlerdeki karşılığını toplum ve değişme olarak bulmaktadır. Konusu gereği çeşitli sosyal bilim disiplinleri, toplumsal hayatta yaşanan değişimin boyutları ve nedenleri üzerinde araştırmalar ve değerlendirmeler yaparak, değişim hakkında genel-geçer ilkelere ve bilimsel sonuçlara ulaşmayı hedeflemektedirler.

Toplumsal hayatın temel karakteristiği olan değişme, vurgusu farklı olsa da, düşünce tarihi boyunca tartışıla gelmiş ve üzerinde çeşitli tezler üretilmiş önemli bir kavram ve olgudur. Geleneksel toplumsal yapılarda değişme olgusunun doğası ve hızı, modern süreçlere nazaran daha sınırlı olmuş ya da öyle algılanmıştır. Ancak, Aydınlanma'nın düşünsel katkıları, bilimsel gelişmeler ve Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı ve geleneksel toplum yapısını alt üst eden somut süreçler, ortaya çıkardığı fiili durumlar ve sosyal sorunlar değişme olgusunu çok farklı bir hüviyete büründürmüştür. Başka bir ifade ile değişim, son birkaç yüz yılda modern Batı'da ortaya çıkan ve bir bütün olarak dünyayı egemenliği altına almaya başlayan toplum biçimini çözümlene ve anlama girişimidir.

Özellikle on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başında "ilerleme" (progress) düşüncesi, değişimin eksenine yerleştiriliyor ve Turgot, De Condorcet, St. Simon ve Comte gibi entelektüeller, evrimci kuramlardan beslenerek, insanlığın evrim şemasının ilerlemeyi zorunlu kıldığını iddia ediyorlardı. Dolayısı ile modern zamanlarda insanlık, yepyeni bir aşamanın başında bulunuyordu.

Değişme olgusuna verilen bu önem, tarihte ve günümüzde tüm toplumları içine alan bütünleşmiş tek bir değişim kuramı oluşturmanın mümkün olabileceğine dair sosyologlarda yer eden derin bir 'inanç'tan kaynaklanmaktadır. Hiç kuşkusuz bu inanç, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ileri sürülmüş çeşitli dünya/tarih evrimi modellerinin özünü oluşturmuştur. Klasik anlayışların aksine bu kurama göre tarih, yöneticilerin eylem ve çatışmaları ile değil; nitelik bakımından farklı olan farklı ekonomik örgütlenme çeşitlerini temsil eden, dört ayrı toplum evresi olarak görülmektedir. 'Dört evre kuramı' olarak bilinen ayrıma göre tarih, avcılık, toplayıcılık, tarım ve ticaret ile oluşan ilerici bir gelişme olarak görülmelidir. Sosyal bilimlerde egemen olagelen dörtlü evre kuramı 1750'li yıllarda Turgot ve Smith tarafından geliştirilmekle birlikte¹, ilerleyen süreçte hemen her sosyal bilimsel çözümlenmeye eşlik etmiştir. Örneğin Marx'da, Durkheim'da ve Weber'de ve pek çok sosyologda bu inancın etkisini gözlemlemek mümkündür². Sonuç olarak, sosyologlara düşen iş, insanlığın bu tarihsel evreleri nasıl geçtiği ve ulaşılan en son evreyi geçmişle karşılaştırarak açıklamaktır. Bu bağlamda en operasyonel kavramlar, evrim, gelişme ve değişimdir.

Modern zamanlarla ilgili yapılan açıklamalarda, genellikle toplumsal değişme olgusu "özgül bir değişimi değil; birbirleriyle içiçe geçmiş dönüşüm süreçlerinin bir yumağını ifade etmektedir. Değişim sürecinin ortaya çıkardığı sonuçlar, malların kütleli üretimine (mass-production) dayalı devasa endüstriyel yapıları ifade eder. Ama hiç bir zaman endüstrileşme ile sınırlı kalmaz. Genel olarak modernizm dediğimiz bir sosyal teori ya da toplum projesine dönüşür. Bu projeye göre, sanayileşme ile birlikte aynı zamanda artan kentleşme; büyü ve dinin gerilemesi; düşünce ve eylemlerin aşırı derecede akılcılaşması (rationalisation); gittikçe ilerleyen demokratikleşme ve azalan toplumsal farklılıklar; aşırı bireycilik ve daha pek çok ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel değişimleri içine almaktadır³.

Toplumsal değişme olgusu hakkında sosyal bilimsel düşüncenin sistematik tasarımı, tanımı ve tahlili, geçen on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarı-

¹ Alex Callinikos, *Toplum Kuramı*, İletişim Yayınları, İstanbul. 2004.s.46.

² Anthony D. Smith, *Toplumsal Değişme Anlayışı; İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, (Çev: Ülgen Oskay), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.1988. s.1.

³ Geniş bilgi için bkz. Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İst: İnsan Yay., 1995, ss. 19-21; Hans Van Der Loo, Willem van Reigen, "Modernizmin Paradoksları, Çev: Kadir Canatan, *Bilgi ve Hikmet*, Kış, 1993, Sayı: 1, ss.1 14-127; Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ank: Ark Yay., 1994, ss.59-66.

sından itibaren birçok klasik kuramcı tarafından formüle edilmiştir. Bu kuramcılar, Tarih Felsefesi ve doğa bilimlerinin ortaya koyduğu verilerden hareketle insanlık tarihinin ve toplumsal hayatın evrimini, yani bir nevi haritasını çıkarmaya çalışmışlardır. Bunu bir tablo üzerinde şu şekilde özetleyebiliriz⁴:

Kuramcılar	İlkel Toplum	Feodal Toplum	Endüstriyel Toplum
L. Henry Morgan	Vahşilik	Barbarlık	Medeniyet
Ferdinand Tönnies	Cemaat	Cemaat	Cemiyet
Max Weber	Geleneksel	Geleneksel	Akılcı
Emile Durkheim	–	Mekanik	Organik
Auguste Comte	Teolojik	Metafizik	Pozitif
Robert Redfield	Folk (Gelenek- sel)	Folk (Gelenek- sel)	Şehir
Karl Marx	İlkel	Feodal	Kapitalist

Yukarıdaki şemada da görüldüğü üzere, insan toplumlarının tarihsel süreçleriyle ilgili betimlemeler, 'insan aklı toplumsal dünyayı anlamlandırabilir ve daha iyiye götürebilir mi?' sorusunun cevabını arama niteliğindedir. Anca bu arayış büyük değişimlerin yaşandığı batı toplumlarından hareketle yapıldığı için, nihai anlamda varılan nokta, "Avrupa'nın tarihi, insanlığın tarihidir" tezinin bir yansıması olduğunu göstermektedir. Elbette ki, Batı toplumların yaşadığı tarihi ve toplumsal tecrübenin, insanlığın genelini ilgilendiren yansımaları mutlaka vardır. Ancak, bu değerlendirmelerin euro-sentrizm'e ve etno-sentrizm'e yaslandığı bir realitedir. Çünkü "modern" olan, bugüne ait bir şeydir, aynı şey yarın daha da başkalaşacaktır. Sosyal bilimciler, bu manada, "en yeni"ye işaret eden boyutuyla yetinemezler. Onlar "sadece sosyal gerçekliği betimlemekle kalmaz, aynı zamanda bizi kuşatan pek çok değişme süreçlerinde de bir yön saptamaya çalışırlar. Sosyal bilimlerde modernleşme kavramı, Batılı toplumun çok iyi betimlenmiş, tarihsel gelişme çizgisiyle ilişkilendirilir"⁵. Buna göre, toplumsal değişimin somutlaştırılmış, kurgulanmış görünüşleri, geçen yüzyıllarda Batı'da krista-

⁴ Enver Özkalp, *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay., 1987, s.251.

⁵ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.114.

lize olmuş, yeryüzü ölçeğinde, "bilimsel" ilkeler çerçevesinde yaygınlaş(tırıl)mıştır. Tarihi olarak betimlenen dün'ü belli bir kategoriye oturtuktan sonra, Batılı tarzda ve total anlamda insanlığın bugünkü yaşamını şekillendiren egemen evrimci anlayış, insanlığı belirli bir yöne sevk eden, birbiriyle iç içe geçmiş yapısal, kültürel, psişik ve fiziksel değişim karmaşasını sergilemektedir.

Değişen şey, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren başlatılan ve modern çağ olarak adlandırılan zaman diliminin, tarih ve toplum üzerindeki görüntüleri idi. Öyle ki, değişim köklü ve nitel yönü ağır basan bir fenomen idi. Çünkü, "Aydınlanma düşüncesi, her alanda referansları aklileştirdi. Doğa bilimlerinde elde edilen başarıların büyümesi, aynı yöntemin sosyal bilimlere alanına transferini büyük oranda kolaylaştırmıştır. Özellikle Newton fiziği, tabiat kanunlarının keşfedilebilirliğini göstererek, tabiatı gizeminden sıyırdı. O zamana kadar insanın huzur ve emniyetle içinde yer aldığı kainat hiyerarşisi alt-üst oldu. İnsan tabiat ve toplumdan özerkleşti. Büyük dinlerin Tanrı'yı merkeze alarak açıkladığı dünya, insan aklı üzerinden yeniden kuruldu. Buhar makinası ve arkasından iş bölümü keşfedildi. Hayat biçimleri köklü dönüşümlere uğradı; tabiatın endüstriyel amaçlı kullanımı ile gerçekleşen kütleli üretim, sosyal organizasyonları mümkün kılan gelenekleri yerle bir etti. Sınai kapitalizm insanları piyasa ilişkilerinin nesnesi haline getirdi. Geleneksel toplum birimi olan cemaatler (gemeinschaft) çözüldü, nüfus hareketlerinin, iletişim ve ulaşımın yaygınlık kazanmasıyla daha büyük toplum birimleri ortaya çıktı. Dağılan cemaatlerin yerini siyasi birimler ve piyasa ilişkileriyle bütünleşen daha büyük ve kapsayıcı bir cemaat yani "ulus" aldı. Demokrasi, bir yönetim biçimi olmaktan çıktı, rasyonel ve meşru tek yönetim biçimi haline geldi. Siyasi iktidarların meşruiyeti, monarşik yönetimlerde bile halkın rızasına dayandırıldı. İnanç farkından kaynaklanan eşitsizlikler yerini laik düzenlemelere bıraktı. Dini kurumlaşma siyasetin dışına itildi"⁶.

Genel olarak modernlik olarak adlandırılan değişim süreçleri yumağında, on dokuzuncu yüzyıl düşünürleri, modern toplum için temel olacak genel ve evrensel ilkeler çıkarmaya yönelmişlerdir. Başka bir deyişle, toplumsal değişimin özünü açığa çıkarmaya yarayacak göreceli, basit ve kullanışlı kavramsal çerçeveler oluşturmayı denemişlerdir. Bu denemelerde eski ve yeni, yahut modern ve geleneksel olan bir birinden keskin bir şekilde

⁶ Mümtaz'er Türköne, *a.g.e.*, s.39.

ayrıştırılarak, karşı karşıya getirilmiştir. Oluşturulan kavramsal çerçeveler ve ideal tip denemeleri, geleneksel ve modern toplumların özellikleri, tarihsel ve aktüel gerçekliğin görgül bir betimlemesi olarak değil; zihinsel kurgular olarak anlaşılmalıdır⁷.

Toplumsal değişme olgusu üzerinde kafa yoran ve belli bir kavramsal çerçeve üreten sosyal bilimcilerin temel karakteristiği, "Batılı toplumun tasvirini" belli başat öğeleri merkeze alarak ve bilimsel, rafine yöntem ve teknikler aracılığıyla, kuramlarını pekiştirmeye çalışmalarıdır. Çünkü Fransız ve Sanayi Devrimleri'nin harekete geçirdiği pek çok köklü değişmelerle karşılaşan sosyal bilimciler, yaşanan süreçleri anlamaya/açıklamaya çalışıyorlardı. Yeni doğmakta olan sosyal bilimlerle uğraşan çeşitli alanlardaki bilim adamları, topluma ait her sektörü, rasyonel, olgusal ve insan merkezli bir yaklaşımla açıklamaya çalışıyorlardı. Bu durum öyle bir hal aldı ki, geçmişte kutsal metinlere dayalı olarak yapılan küllü değerlendirmeleri andıran bir tavırla, gelecek hakkında bile kesinliğine inanılan formülasyonlara girişiliyordu. Zira, Aydınlanma geleneğine bağlı olarak, Tanrı'nın tahtına insan ve akli oturtulmuştu. Dünya dekoru ve renkleri dini tonlar taşıyordu. Adeta Tanrı, dünya manzarasının tanımlanmasına ve düzenlenmesine karış(tırıl)mıyordu⁸.

Şimdi, daha önce sunduğumuz tabloda sistematik olarak gösterilen düşünürler ve bunların toplumsal değişim olgusuna yükledikleri anlam ve yorumları biraz tanımakta yarar vardır.

1. Sosyal Değişme ve Modernleşme Kuramları: Genel Bir Bakış

1855-1936 yılları arasında yaşayan Ferdinand Tönnies, meşhur eseri, "Cemaat ve Cemiyet"i 1887 yılında yayınlamıştır. Tönnies bu eserinde, toplumsal değişmeye bağlı olarak, toplumların gelenekselden-moderne geçiş sürecinde ilişki sistemleri ve değişmeler üzerinde durmaktadır. O'na göre cemaat'in temel vasfı, insanlar arasındaki ilişkilerin "duygusal" bir temele dayanmasıdır. Geleneksel ilişki sisteminde, ilişkiler belli bir amacın gerçekleştirilmesi için değil; doğal ve kendiliğinden kurulmakta ve devam ettirilmektedir. Cemaat'in aksine Cemiyet'te ise ilişkiler akılcı nedenlerle kurulmakta, ilişkiler belli bir amaca yönelik ve nesnel olmaktadır. Tönnies, "bir toprağa sahip olmak ve onu işlemek ile bir topluma ait olma duygusunu cemaat için esaslı etmenler olarak görmektedir. Geçmişin-geleneğin merkezi bir rol oynadığı bu toplumda, genellikle toplumsal ve coğrafi hareketlilik

⁷ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.115.

⁸ Georges Corm, *21.yüzyılda Din Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul,2008. s. 12

sınırlıdır. Bir kişi belli bir sınıftan ve belirli bir mekanda doğar ve genel olarak onlardan ayrılmaz. Cemiyette (Gesellschaft) ise kişi bu şeyleri (sınıf ve mekân olgularını) doğumla değil, sonradan kazanır. Her şeyi belirleyen gelenek değil, tam tersine gelecektir. Bu nedenle Gesellschaft, hareketli ve durdurak bilmeyen bir toplum tipidir. Tönnies, modernleşmeyi Gemeinschaft'tan Gesellschaft'a geçiş olarak nitelemektedir. Bu süreç içinde gelenek, inanç ve cemaat duygusu, yerini dinamizm, bilimselleşme ve ticarileşmeye bırakacaktır. O'na göre, duygusal ve kendiliğinden ilişkiler ortadan kalkacak ve yerine yapaylık ve akılcılık kendini ikame edecektir"⁹.

Yine, klasik düşünürler arasında, geleneksel-modern bağlamında, iki toplum tipini karşı karşıya getiren sosyologlardan biri de Emile Durkheim (1857-1917)'dir¹⁰. O'na göre toplumların evrilmesi "mekanik dayanışma"dan "organik dayanışma" yönünde olmaktadır. "İş bölümünün çok az olduğu modernizm öncesi toplumlarda birey ile toplum arasında dolaysız bir ilişki bulunmaktadır. Bu toplumlarda insanlar sadece aynı şeyleri hemen hemen aynı biçimlerde yapmakla kalmazlar, aynı düşünce ve gelenekleri de paylaşırlar. İnsanlar arasındaki bağlılık, o kadar dolaylıdır ki, Durkheim bu çerçevede "mekanik dayanışma"dan söz etmektedir. İş bölümünün gittikçe çoğaldığı modernleşmekte olan toplumlarda insanların birbirine olan bağımlılığı da artmaktadır. Çünkü insanlar gittikçe artan oranda, birbirlerinin eylemlerinin sonuçlarına bağımlı hale gelmektedirler. Böylece insanlar arasında organik dayanışma ortaya çıkmaktadır. Mekanik dayanışmanın tersine, organik dayanışma "tür, türünü arar" ilkesi temelinde değil; işlevsel insani farklılıklar temelinde kurulmaktadır. Durkheim, değişim sürecinin yönü konusunda kötümser bir tavır takınmışsa da, o, ileri derecedeki iş bölümünün yaratacağı tehlikeler konusunda keskin bir görüşe sahipti. O'nun en büyük korkusu, geleneksel yapıların yıkılmasıyla bireyin toplum mecrasından ayrılarak tek başına yapayalnız kalacağı noktasındaydı"¹¹. Emile Durkheim, modern toplumsal örgütlenme ve iş bölümünün yaratacağı "anomie" halinin bireyleri yalnızlığa itmek suretiyle intihara sürükleyeceğini ifade ederek, intiharı bir toplumsal olgu olarak incelemeye çalışmıştır¹².

⁹ Hans van Der Loo/Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.116.

¹⁰ Alex Callinikos, *a.g.e.*,s.189-212.

¹¹ Hans van Der Loo/Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.116, Emre Kongar, *a.g.e.*, s.101 vd.

¹² Bkz:Emile Durkheim, *İntihar*, Çev: Özer Ozankaya, Ankara: T.T.K. Yay., 1986.;Emile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Bordo-Siyah yayınları, İstanbul.2004.

Toplumsal değişme ve dönüşüm üzerinde önemle duran düşünürlerden biri de Max Weber'dir (1864-1920). O'nun sayesinde toplumsal değişimin sosyal-bilimsel kavranışı yeni bir boyut kazanmıştır. Bu boyut, O'nun "akılcılaştırma (rasyonelleştirme) olgusuna duyduğu ilgi ile başlamaktadır. Weber'e göre akılcılaştırmanın iki yönü vardır. Bir yönüyle insan gittikçe daha mükemmel hale gelen kurumlar yardımıyla gerçekliği daha iyi kavramaktadır. Bu çerçevede Weber, dünyanın büyüden kurtulmasından (entzauberung der welt) bahseder. O'na göre dünya tedrici olarak büyüden arınmaktadır; yani efsane (mit) ve büyü'nün rolü gerilerken, akılcı zihniyet daha egemen bir konuma yükselmektedir. Öte yandan insan, araçları amaçlara ulaşma yönünde gittikçe daha iyi uyarlayarak gerçekliği pratik olarak denetlemektedir. O, modern toplumdaki saf akılcılaştırma eğilimlerinin, bireyi rasyonaliyenin zindanlarına (özellikle bürokratik oluşumlar içinde) mahkum edeceğinden korkuyordu"¹³.

Genel olarak, değişme olgusu karşısında klasik düşünürlerin yaklaşımları göz önüne alındığında gözlenen, her birinin düşüncesinde Batılı toplumsal süreçlerin oluşumunun "biricik" (unique) ve tekil bir tarihsel süreç içerisine oturtulmasıdır. Yani, Batı Avrupa'da yaşanan tarihsel süreçlerin, yeryüzü ölçeğinde yaygın ve genelleştirilebilir bir proje olduğu tezinin hakim olmasıdır. Dolayısıyla, Batı-dışı tecrübeler ve süreçlerin, modern ve geleneksel bağlamında, gelenekselin kurgusal betimlemesine hapsedilmesi söz konusudur.

Klasik düşünürlerin, toplumsal değişmeyi, Batı merkezli bir toplumsal olgu olarak kabul etmeleri yanında, bu süreci "tek yönlü-doğrusal (ünilineer) ve "geri çevrilemez" bir süreç olarak betimlemeleri de tartışılabilir bir konudur¹⁴. Buna göre, değişim süreci/modernleşme, dünyanın hemen her yerinde aynı biçimde ve inişsiz-çıkışsız olarak ilerleyen tek yönlü bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Bu kabul, sonraki tecrübeler ve bilimsel veriler çerçevesinde şiddetli eleştirilere konu olmuştur.

Başlangıçta, Batı Avrupa'da yaşanan toplumsal oluşumları tanımaya ve anlamlandırmaya çalışan düşünürlerin ürettikleri yaklaşımlar ve çözümleme teknikleri, yine Avrupa'nın sanayi toplumu olarak ürettiği ideolojik, yeryüzüne genelleştirilmiş sömürgeci, oryantalistik çerçevede harmanlanarak yeni düşünce modelleri ve toplum projeleri haline dönüştürüldü. "İleri-geri", "geleneksel-modern", "gelişmemiş- az gelişmiş- gelişmiş" gibi katego-

¹³ Hans van Der Loo/Villem van Reigen, *a.g.m.*, s.116; Kadir Canatan, *a.g.e.*, s.25 vd.

¹⁴ Kadir Canatan, *a.g.e.*, s.24 vd.

rik olarak ayrımlaştırılan toplum tipleri, Batı merkezli kurgular, adeta üçüncü dünyaya dayatılıyordu. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan konjonktür, Batılı kurguları bir ileri merhaleye sürükleyerek, daha önceden yapılan kategorik ayrımları, topyekün "modernizm" projesi haline dönüştürdü.

Sözgelimi modernleşme teorisyeni sayılan Daniel Lerner, modernleşmeyi Batılılaşma ile "özdeş" görmektedir¹⁵. Bir başka modernleşme kuramcısı, S.N. Eisenstadt, modernleşmeyi tarihsel olarak Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da geliştirilmiş olan toplumsal, ekonomik ve siyasal sistemlere doğru bir gelişme süreci olarak tanımlar. 1960'lı yılların başından itibaren üretilen tüm modernleşme kuramları, Batı-Merkezli (euro-centric) bir çıkış noktasını esas alır. Buna göre endüstrileşmiş, kentleşmiş Batılı toplumların kendi tarihsel dönüşüm süreçleri, aynen Batı-dışı toplumlar tarafından da izlenmiştir¹⁶.

Sonuç olarak on dokuzuncu yüzyıldan günümüze tarihsel süreç içindeki versiyonlarıyla birlikte, modernleşme kuramları, ilk dönemlerden başlamak üzere yoğun eleştirilere hedef olmuştur. Bu hem teoride, hem de pratikte devam ede gelmektedir. Eleştiriler sadece modernleştirme politikalarının uygulandığı Batılı olmayan toplumlardan değil; Batılı araştırmacılar da gelmektedir. Çünkü modernleşme kuramları çerçevesinde geliştirilen gelişme politikaları (sanayileşme, kentleşme, siyasal organizasyonlar vb, faaliyetler) ve stratejileri, beklenen sonuçları vermediği gibi, tersine olumsuz (yerel ve evrensel ölçekte) pek çok gelişmeye de kaynaklık etmekteydi. Bugünkü Batı Liberal-Kapitalist ve Doğu Bloku'nun Marksist gelişme modellerinin yol açtığı sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal ve ekolojik krizler, bütün dünyada modenleş(tir)meci" tezlerin sorgulanmasına yol açmıştır¹⁷.

Şimdi, modernleşme kuramlarına, gerek dayandığı ilkelere ve gerekse, somut göstergeleri açısından yöneltilen köklü eleştirilere bir göz atmakta fayda vardır.

¹⁵ Lerner, örneğin Türk modernleşmesini (Atatürk Devri) Batılılaşmayı esas alan bir modernleşme biçimi olarak ele alır ve çözümler yapar. Geniş bilgi için bkz: *The Passing of Traditional Society: Modernizing The Middle East*, The Free Press of Glencoe, U.S.A., 1962.

¹⁶ S.N. Eisenstadt, *Tradition, Change and Modernity*, A. Waley –Interscience Publication, New York.1973. ss.47-72

¹⁷ Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din; Modern Toplumda Din Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul.2003. s.10 vd.

2. Toplumsal Değişme ve Modernleşme Kuramlarının Eleştirisi¹⁸

2.1. Teorik Olarak Yapılan Eleştiriler

2.1.1. Modernleşme Kuramlarının Evrimci Bir Yoruma Dayanması

On dokuzuncu yüzyıldan günümüze "değişme" olgusunu ele alan kuramlar, değişmeyi/gelişmeyi belirli aşamalara göre işleyen bir tek yönlü bir süreç olarak değerlendirmişlerdir. Bu yargının temelinde iki genel varsayım yatmaktadır. İlki, "sosyal gerçeklik belirli bir aşama sırasına göre yerleştirilebilecek olgulardan oluşmaktadır"¹⁹. Başka bir ifade ile, "yüksek" ve "aşağı" yaşam biçimleri vardır. İlkel-modern, geri-ileri, gelişmemiş-gelişmiş, geleneksel-modern ayrımları bu formülasyonlara göre yapılmaktadır. İkincisi ise "zaman akışı içinde 'aşağı' düzeydeki yaşam biçiminden 'yüksek' düzeydeki yaşama biçimine doğru seyreden tedrici bir süreç söz konusudur"²⁰. Bu varsayımın göre, birinci varsayımın ayrımlarında ortaya çıkan kategoriler, aşağıdan yukarıya doğru 'doğrusal bir çizgi' üzerinde takip ederek toplumlar evrilmektedir...

Yukarıdaki öngörüler, değişen toplum ve oluşan yeni şartlar çerçevesinde yapılan araştırmalar ve ulaşılan sonuçlar neticesinde tenkide tabi tutulmuştur. Şöyle ki, evrimcilik görgül bakımdan kabul edilemez. Çünkü değişme tek yönlü bir evrim değildir. Her ülke ve her ülkedeki sektörler, kültürel ve sosyal farklılıklara göre farklı şekiller almakta, evrimin tek yönlü bir çizgi takip etmediğini göstermektedir. Ayrıca bu evrimci paradigmlar, görgül temellendirme eksikliğinden değil, apaçık bir etnosentrizm'e dayalı oldukları için de tenkit edilmiştir. İlke olarak bu kuramlarda, Batı toplumu modernleşme sürecinin bir nevi "son aşaması" olarak görülmektedir. Bilinen bütün toplum ve kültürlerle Batılı değişme süreci tek yol olarak gösterilmektedir. Batı toplumu ile örtüşmeyen kurumlar ve düşünceler, "modern olmayan" ya da 'uygarlık-dışı' diye damgalanarak değerlendirme dışı bira-

¹⁸ Bu bölümde kullanılacak çerçeve, Hans van Der Loo, Willem van Reigen'in ilgili makaleleri ışığında oluşturulmuştur.

¹⁹ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.117.

²⁰ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.117. Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, Çev: Kürşat Özdiç, Ayrıntı Yayınları.1994. s.92 vd.

kılmaktadır.²¹ Ancak gerçekte yaşanan süreçler, tarihsel ve toplumsal değişimin yönü ve modelinin tek bir formunun olmadığını göstermektedir.

2.1.2. Kuramların Tümel ve Dengeli Bir Gelişme Olarak Değerlendirilmesi

Daha önce de ifade edildiği gibi, "modernleşme; sanayileşme, kentleşme, demokratikleşme, akılcılaştırma, bireyselleşme vs. gibi büyük çapta bir değişim sürecini dile getirmekteydi. Klasik kuramcılar, genel olarak bütün bu farklı değişim süreçlerinin birbiriyle olan bağlantılarına çok az değinmişlerdir. Yine onlar, modernleşmenin bütün toplum sektörlerinde değişimin aynı anda tezahür edip etmediğine veya kısmi modernleşmenin olup olmadığını konusunda çok az gayret sarf etmişlerdir²². Ancak, kuramların aksine, değişim sürecinin, pratikte toplumun bütün sektörlerinde aynı anda ve aynı hızla yol alan bir süreç olmadığını söylemek zorundayız. Üstelik varılan nokta, bazen hedeflenenin çok uzağına düşebilmektedir. Bir toplumda değişime kaynaklık etmesi veya süreci hızlandırması bakımından sosyal dinamikler farklılaşmaktadır.

Diğer taraftan, değişim süreçleri kuramlarda, doğrusal ve özünde iyi olan dengeli bir gelişme olarak değerlendirilirken; bizzat klasik kuramcılar, Emile Durkheim ve Max Weber bile, değişim süreçlerinin paradoksal durumlarına işaret etmektedirler. Çünkü, Weber'e göre, aşırı akılcılaştırma ve bürokrasi, bireyi büyüünün ve dinlerin etkisinden kurtarıırken, yeni bağlarla karşı karşıya getirmektedir²³. İyimserlik ve kötümserlik arasında gidip gelen beklentiler ve olgusal gerçeklik arasındaki farklılık, hem modernliği hem de kuramları tartışmalı hale getirmektedir.

2.1.3. Kuramların Tek-Nedenli Açıklamaları

Modernleşme çok karmaşık bir olgu ve çok bileşenli bir yapı arz ederken, kuramlar, yerine göre tek nedenli açıklamalara yönelmektedirler. Başka bir deyişle, modernleşme sürecinde söz konusu olan açık nedenler ile sonuçlar veya bağımlı değişkenler ile bağımsız değişkenler göstermek mümkün müdür? Bu soru, Marksist sosyolojide genel anlamda maddi "alt-yapı" ile kültürel "üst-yapı" arasındaki ilişkiler düzlemine sıkıştırılmakta; liberal

²¹ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.117, 118.

²² Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.119.

²³ Max Weber(1993), *Sosyoloji Yazıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul. ss. 192-212

geleneğe sahip olan siyasal-sosyal bilimciler de 'demokrasi ve piyasa ekonomisi'ni nihai sonuç olarak göstermektedirler. Fukuyama'nın "Tarihin Sonu", Huntington'un "Medeniyetler Çatışması" tezleri, bu konuda örnek olarak gösterilebilir.²⁴

Bazı düşünürler, değişen düşünce biçimlerinin, değişen yaşam biçimlerinden kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Bazıları ise farklı düşünce biçimlerinin, farklı yaşam tarzlarını ortaya çıkardığını iddia etmişlerdir. Bu şekilde düşünenler, tek nedenli açıklamalara dayandıkları için eleştiriler yöneltilmiştir. Halbuki, değişme süreçlerinde asıl olan süreçlerin iç içeliğidir. Belli bir oluşumun açıklaması çok bataryalı/çok yönlü değişkenlere bağlı olarak yapılmaktadır²⁵. Klasik maddeci ve idealist temellere dayalı modeller, tek nedenli açıklamalara yönelmektedirler. Halbuki Max Weber, yapısal ve kültürel faktörler arasında bir kimyasal evlilik olduğunu bildirmektedir. O, bu düşüncesini Protestanlık ile Kapitalist ekonomi arasında var olduğunu saptadığı karşılıklı etkileşim hakkındaki tezi ile iyice geliştirmiştir²⁶. Buna karşılık ekonomistler, ekonomik faktörler; nüfus bilimciler, nüfus artışını ve coğrafi hareketliliği; siyasal bilimciler güç ve otorite yapılarındaki kaymaları; psikologlar, psikik eğilimleri değişimin ana faktörleri olarak ele almışlardır. Bu tip eğilimlerin sonuçta, sosyal gerçekliği açıklamada yetersiz kaldıkları söylenebilir. En azından tek-nedenli açıklamalar görgül olarak yeterli görülmemektedir. Ayrıca dünya çapında etkilere sahip beklenmedik değişim çizgileri de tek nedenli açıklamaları yanırlamaktadır.

2.1.4. Kuramlardaki Yapı ve Aktör İlişkisinin Değerlendirilmesi ve Kuramların Soyut Karakteri

Bazı kuramlarda, değişme olgusu adeta insanın dışında gelişen bir süreç olarak lanse edilmekte ve insan bir nesne gibi edilgen olarak algılanmaktadır. "Gelişmeler varlığı/kurumları harekete 'geçiriyor', olaylar 'oluşuyor', süreçler 'devam ediyor', olgular 'beliriyor'. Bilgi Sosyolojisi açısından ilginç bir diğer tespit, bizzat modernleşmenin bir insan ürünü olduğudur. İnsanlardan başka hiç kimse tarafından oluşturulmamış şeyler, doğa güçlerinden farklı olmayan 'yabancı' ve dıştan bir olay olarak deneyimlenmektedir. Sos-

²⁴ F. Fukuyama, *Tarihin Sonu mu?*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998; S. P. Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, Vadi Yayınları, Ankara, 1995.

²⁵ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.119-120; S.N. Eisenstadt, *Modernization of Traditional Societies*. The Hebrew University, Jerusalem, London, 1966, 1. Kısım, ss.1-20.

²⁶ Bkz: Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, çev: Zeynep Aruoba, Hil Yayınları, İstanbul 1985. s.75 vd.

yal süreçler özerk ve insanın müdahil olmadığı ‘toplum’da işleyen güçler olarak algılanıyor. Modernleşme ışığında bu ne kadar anlaşılır olursa olsun, yine de insani eylemleri mevcut toplumsal yapıların bir ürünü/sonucu gören düşünce oldukça tek yanlıdır. İnsanlar bilinçsiz yaşayan zombiler değil, kültür üreten yaratıklardır. İnsanlar yerleşik yapılara ve kurumlara karşı koyabilirler ve bunların yerine belli bir zaman sonra ve belirli bir enerji harcayarak başka şeyleri ikame edebilirler. Ancak insanların, grupların katkılarının olmadığı bir sosyal yaşam düşünülemez. Birey ve toplumsal yapı, birbirlerini varsayarak hareket etmektedirler. İnsanlar, kendi eylemleriyle isterse yapıları ayakta tutarlar, isterse değiştirebilirler. Tam tersi açıdan, yapılar da insani eylemleri etkilerler. Ama bu ilişki tek taraflı işlememektedir”²⁷.

Bu konuda son olarak dile getirilmesi gereken husus, çoğu modernleşme kuramlarının genel ve soyut karakteriyle ilgilidir. Eleştirmenlere göre, “klasik düşünürler ve onlardan esinlenenler, özellikle soyut ve biçimsel fikirlerden çıkış yolu aramışlardır. Başka bir deyişle, modernleşme düşüncesi çoğu kez, tasarladıkları ve ortaya koydukları kuramlarda, ‘gerçeklikte olanları’, muhtemel farklılık ve varyasyonları hiç umursamayan, dünyaya yabancı duran düşünürlerinin bir uğraşısı gibi görmek gerekmektedir. Çoğu kuramların soyut ve biçimsel karakterine yönelik yapılan böyle bir eleştiri, çoğu kez modernleşmeye konu olan olguları ‘tabandan’ inceleyen, daha görgül araştırma savunusuna yol açmıştır.”²⁸

Bilim adamları sosyal bilim anlayışı çerçevesinde var olan metodoloji sorunlarını çözmek için yeni arayış ve yönelişler peşindedir. Sosyal alanı kuşatıcı anlamda tanımlama ve bilme çabaları yeni yaklaşımlarla gün geçtikçe artmaktadır.²⁹

2.2. Bilimsel-Görgül Verilere Bağlı Olarak Yapılan Eleştiriler

Klasik modernleşme kuramcıları biraz da tarih felsefesi yaparak, bütün insanlığı tek bir potada ele almaktadır. Onlar, modernlik/modernleşme sürecinde, “Batı dışı toplumların, gelip dayanacakları son noktanın Batılı toplumlara benzemek olacağı” tezini savunuyorlardı.

Bu görüş, daha sonraları, tarihin ve toplumun aldığı yeni biçimlere göre, bizzat modernleşmeci kuramcılar tarafından gözden geçirilmeye ve daha

²⁷ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s.78 vd; Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.120.

²⁸ Hans van Der Loo, Willem van Reigen, *a.g.m.*, s.121.

²⁹ Bkz. *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek (Sempozyum Bildirileri)*, Metis yayınları, İstanbul, 2001.

sonra da şiddetli eleştiriye tabi tutulmuştur. Reel gerçekler ve bilimsel-görgül verilerle desteklenen bu eleştiriler, sadece Batılı olmayan toplumlar kategorisinin değil, bu kategori içindeki ülkeler arasında da modernleşme ve gelişme süreçleri bakımından büyük farklılıklar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Batılı toplumlar ile Batılı olmayan toplumlar, başlangıç noktaları bakımından aynı noktada işe başlamamışlardır³⁰. Başlangıç noktalarındaki farklılıklar, izledikleri süreçleri ve varacakları noktayı da farklılaştırmıştır. Kısacası farklı modernlikler ortaya çıkmıştır. Bu farklılıkların bazılarını şu şekilde sıralaya biliriz³¹:

a- Batılı toplumların modernleşmeleri, sanayileşmeleri sırasında demografik bir durgunluk yaşanırken, bugün gelişmekte olan ülkelerde hızlı bir nüfus artışı gözlenmektedir. Dolayısıyla öncül önerme olarak kabul edilen temel dinamik ve ilkeler toplumdan topluma değişiklik gösterebilmektedir.

b- Teknolojik bakımdan bu iki grup ülkeler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Teknolojik gelişmeler başlangıçta çok yavaş bir süreç izlemiştir. Oysa bugün gelişmekte olan ülkeler, isterlerse ve güçleri de yetiyorsa, en son teknolojileri ithal edebilirler. Teknoloji transferi, gelişmişlik ölçütü olmamakta, aksine büyük sosyal ve kültürel karmaşaya sebebiyet vermektedir.

c- Batı-dışı toplumların gelişme ve rekabet şartları, bugün gelişmiş ülkeler tarafından oldukça sınırlandırılmıştır. Batılı gelişmiş ülkeler kendi gelişme süreçlerinde bu tür bir engellemeyle karşılaşmamışlardır.

d- Batılı toplumların değişme süreçleri kendi iç dinamiklerine dayanırken, bugünkü gelişmekte olan toplumlardaki değişme süreçleri dış faktörlerce belirlenmektedir. Modernleşmekte olan ülkeler üretici bir toplum olmaktan ziyade, modern ürün ve değerleri tüketici bir ülke konumunda kalmaktadır. Uluslararası karşılıklı ilişkilerin ve bağımlılığın artması, yani "küreselleşme/globalleşme bu süreci daha da hızlandırmıştır. Bu durumu, Marx, 'mekanın zaman tarafından yok edilmesi' olarak tanımlamış, David Harvey ise 'zaman-mekan sıkışması' olarak ifade etmiştir³².

e- Batılı devletler geçmiş asırlarda izledikleri yayılcı ve emperyalist politikalarla kendi gelişmelerini dış kaynaklara dayanarak tamamlamışlardır.

³⁰ Başlangıçta Batı-dışı toplumlar için kullanılan "geri kalmış", "az gelişmiş", "gelişmekte olan ülke" ifadeleri bu tezin doğruluğunu ifade etmektedir.

³¹ Kadir Canatan. *a.g.e.*, s.13-44.

³² John Tomlinson, *Küreselleşme ve Kültür*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.2004. s.14; Ayrıca bkz: Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s.62 vd.

Dahası bu süreç, bilim, kültür, teknoloji ve çeşitli üretim sektörleriyle modern zamanlarda daha rafine yöntemlerle sürdürülmektedir. Oysa Batılı olmayan toplumlar, bırakın başkalarını sömürmeyi, bizzat kendileri sömürgeciliğin ahtapot kolları arasında siyasal, sosyal ve kültürel açıdan var olma mücadelesi vermektedir.

Modernlik, modernleşme yahut çağdaşlaşma olarak tanımlanan olgu, yukarıda zikredilen temel eleştirilere muhatap olmakla birlikte, çok çetin bir sorunla karşı karşıya kalmaktadır. Acaba, bu durumdan kurtulma veya kaçış mümkün müdür? Modernlik, insanlığın sırtına yüklenen ve yaşamak zorunda kaldığı 'ikinci bir kader' midir? Hemen her toplum ve kültürden bilim adamları bu sorunu tartışmaya devam etmektedir. Bu soru ve sorunları tartışabilmek ve daha yakından tanıyabilmek için öncelikli olarak modernliğin arka planına bakmak gerekmektedir. Modernlik tartışmalarında, başta din olmak üzere pek çok tartışmalı konu başlığı gündeme gelmektedir. Ancak bunların her biri doğrudan veya dolaylı din ile alakalıdır.

3. Modernizmin Arkaplanı ve Din

Aydınlanma öncesi geleneksel toplumlarda "varlık" anlayışı, bütüncül, canlı, hiyerarşik bir düzene sahip ve fakat yine de tekil (uniter) değildi³³. Bu canlı hiyerarşik düzende her biri bir amaca yönelik tek tek ve çok sayıda anlamlar vardı. Her bir anlam alanı, diğeriyle zorunlu bir ilişki içindeydi. Buna göre varlık mertebelerinin hiyerarşik kutsal düzen içinde uydukları kozmik yasalar, varoluşlarını açığa vuran dil farklı farklıydı, ama yine de hepsi bir üst ilkede birleşiyordu.

Aydınlanma ile parçalanmış varlığın parçalarını özerk birimler şeklinde tanımlama ve parçalar arasındaki evrensel bağı koparma düşüncesine "nedensellik" ilkesi dayanak olarak kullanılmıştır. Örneğin David Hume'a göre, varlık dünyasında eşyanın tabiatı gereği hiç bir varlık diğerleriyle zorunlu ve mutlak bir ilişki içinde olmak zorunda değildir. Eğer varlığın bir bağlantısı düşünülecekse, parçaların her birini objektif ve özerk biçimler şeklinde tasarlama, sonra da modern bilimin en önemli ilkesi deneyin doğru verilerine bakarak hangi parçanın diğerleriyle bir bağlantı içine girebileceğini tespit etmek gerekir³⁴.

³³ Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yayınları, İstanbul .1993.s.11 vd.

³⁴ Ali Bulaç, *Modern Ulus-Devlet*, İz Yayınları, İstanbul.I.1995 . s.35 vd.

Descartes, Bacon, Galileo ve Newton'un varlık görüşünü tamamlayan Hume'un bu tasarımı, varlığın hiyerarşik düzeninde içkin olduğuna inanılan kutsal ilkeyi tahrip eden bir teşebbüs olarak ortaya çıkmıştır. Doğal evrim veya "ilerleme" inancı da bunun üzerine bina edilecektir. Çünkü eğer, varlığın önceden belirlenmiş ilahi bir amacı ve bu amacı sürdüren kutsal bir düzeni yoksa, bu durumda bizim parçalarını bir araya getirerek kurduğumuz düzen sonsuz derecede yeniliklere, keşiflere, icatlara temel olabilecektir³⁵. Bu düzeni insanlar kuruyor, yani aklın ilkeleri ve deneysel verilerle kurulan bu düzen kutsaldan arınmış, profan bir düzendir. Şu halde bu düzene bir anlam ve amaç yükleme işi de insanın elindedir³⁶.

İnsanın, bu çerçevede, anlamlandırılmış bir dünyadan kopması, kendine yabancılaşması, modern uygarlık "gelişirken" çağdaş kültürün ve toplumun, insanların kayıp ya da çöküş olarak yaşadığı yönlerdir. Bilindiği gibi on yedinci yüzyıldan başlayarak, zamanımıza değin modern çağın bir çöküş dönemi olarak değerlendirilmesine sıkça rastlandığına şahit olunmaktadır. Zaman ölçeği büyük farklılıklar gösterse de, çöküş temasının üzerinde belirli ölçüde mutabakat vardır. Burada bu iki türden ana temayı ele almak ve ardından büyük ölçüde bu ikisinden türeyen bir üçüncüsünü eklemek gerekiyor.

3.1. Bireycilik

Bireycilik, aynı zamanda, birçok insana göre modern uygarlığın en büyük kazanımı olarak takdim edilmektedir. Özgürlük ve demokrasi fikri, bireyin inşası için çok güçlü bir temel sunmaktadır. Bugün insanların kendi yaşam tarzını saptama, benimseyeceği inançları bilinçli olarak seçme, atalarının kullanmadığı çok çeşitli yollarla yaşam biçimlerini belirleme hakkının bulunduğu bir dünyada yaşıyoruz ve bu haklar çoğunlukla yargı sistemlerinin koruması altındadır. İlke olarak bu hakları insanlar, onları aşan, kutsal buyruklardan almıyor ve kutsal emirlere kurban edilmiyor. Ancak pek çok insan hala özgürlüklerinin yetersizliğinden şikayet ediyor. Dolayısıyla, insanların çoğu kutsal ilkelerle, çağdaş dünyanın gerekleri arasında kalmakta ve kararsızlık yaşamaktadır. Modern özgürlük, insanın önce ahlaki ufuklardan kopması sayesinde kazanılmıştır. İnsanlar eskiden kendilerini büyük ve anlamlı bir düzenin parçası olarak hissedirdi. Bu, bazı durumlarda kozmik bir

³⁵ Alimet Çiğdem. a.g.e, s.16, 17; Ali Bulaç, a.g.e., s.35.

³⁶ Alain Touranie, *Modernliğin Eleştirisi*, (Çev: Hülya Tufan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.1994. s.23, 24; Ali Bulaç, a.g.e., s.35.

düzen, insanların melekler, öte-dünyasal yaratıklar ve diğer dünyasal varlıklar arasında yerini aldığı bir "büyük varoluş zinciri"ydi. Evrendeki bu hiyerarşik düzen, toplumun hiyerarşisine yansırı. İnsanlar çoğunlukla, kendilerine ait bir konum, rol ve sınıfa yerleştirilmişti ve bunun dışına çıkması neredeyse olanaksızdı. Modern özgürlük, bu tür düzenlerin itibarını yitirmesi sayesinde oluşmuştur³⁷.

Daha geniş ve kozmik eylem ufkuyla birlikte bireyin önemli bir şeyleri kaybettiği kaygısı sürekli tekrarlanıyor. Bazıları bundan yaşamdaki duygu ve kahramanlık boyutunun yitirilmesi biçiminde söz ediyor. İnsanların artık daha yüksek amaçları uğrunda ölmeye geçecek bir şeyleri kalmamış gibidir. "Bugün dünyanın önündeki en büyük tehdit, dünyanın büyük bir pazara dönüşmesi, yani globalleşme süreciyle dini ve kültürel unsurlardan kopmasıdır. Özne, evrensel olan değil, evrensel olanla tikel olanın bağdaşığıdır"³⁸. Geçtiğimiz yüzyılda Alexis de Tocqueville, zaman zaman demokratik çağda insanların "petits et vulgaires plaisirs" (küçük ve sıradan zevkler) arayışına girdiğinden söz ederdi³⁹. Bir başka formülasyonda tutku eksikliğinden muzdarip olduğumuz söylenir. Kierkegaard "şimdiki çağ" böyle görmüştü. Nietzsche'nin "son insanları" da bu çöküşün vardığı son noktadadırlar. Onların "acınacak rahatlıkları" dışında yaşamdan hiç bir beklentileri kalmamıştır⁴⁰.

Bu amaçsızlık bir daralmayla bağlantılıdır. İnsanlar bireysel yaşamları üzerine yoğunlaşınca geniş görüş açılarını doğal olarak yitirmektedir. Tocqueville, demokratik eşitlik bireyi kendine döndürür "ve en sonunda onu tamamen kendi yüreğinin yalnızlığına kapama tehdidi taşır" der⁴¹. Başka bir deyişle, bireyciliğin karanlık yanı benlik üzerinde odaklanmadır. Bu da yaşamımızı tatsızlaştırmakta, daraltmakta ve anlamını azalttığı gibi, aynı zamanda başkalarına ya da topluma karşı daha kayıtsız hale getirmektedir⁴².

³⁷ Charles Taylor, *Modernliğin Sıkıntıları*, (Çev: Uğur Canbilen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul. 1995, ss.9-18; Ross Poole, *Ahlak ve Modernlik*, (Çev: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.1993. s.14 vd.

³⁸ Charles Taylor, *a.g.e.*, s.11; Alain Touranie, "Mülakat", *Dergah*, sayı:54, 1994, ss.9-10.

³⁹ Alexis de Tocqueville, *De la Democratie en Amerique*, 2. Cilt, Paris, Garnier-Fiammariou, 1981, s.385'den nakleden, Charles Taylor, *a.g.e.*, s. 11.

⁴⁰ F. Nietzsche, *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, (Çev: Turan Oflazoğlu), Cem Yayınları, İstanbul. 1981.Önsöz.

⁴¹ A. Tocqueville, *De La Democratie*, s.127; Charles Taylor, *a.g.e.*, s. 12; Ayrıca Karşı tezler için bkz: Kazım Berzeg, "Yeni Dünya Düzeni ve Liberalizm"; *Polemik*, sayı: 13, Mayıs-Haziran, 1994, ss.23-26; "Çağdaş Demokrasi ve Hukuk Devleti Liberalizmin Ürünüdür", *Yeni Forum*, Eylül-1994, C.15, Sayı: 304, ss. 55-57; "Liberalizm ve Ahlak", *Yeni Forum*, Haziran-1994, C.15, Sayı: 301, ss.52-54.

⁴² Charles Taylor, *a.g.e.*, s.12

Demokrasi, bireysellik ve özgürlük kavramları etrafında yoğunlaşan ve popüler ve cazip bir görünüm sergileyen kavramlar, modernite'yle ilintili, çağdaş özelliklerdir. Bu yüzden üzerinde konsensus sağlanmış net kavramlar değildirler. İnsanın yanılması problemi bu noktada anlamlı ve önemli hale gelmektedir, Eleştiriler ise "hoş görü toplumunun" meyveleri, "hep bana kuşağının" ortaya koydukları ve "narsizm" in egemenliği noktalarında odaklaşmaktadır.

Alain Touranie, modernliği, rasyonalizasyon hareketi ile öznenin oluşumunun ayrışması olarak tanımlıyor. Ama dinlerde bu ikisi birdir. Bu iki şey birbirinden ayrıştığında birbirini neredeyse sapkınlığa itebilir demektir.⁴³

3.2. Dünyanın Büyüsünün Bozulması ve Araçsal Aklın Tahakkümü

Max Weber'in tabiriyle "dünya'nın büyüden arındırılması" ve aşırı akılcılaştırma, kendisinin de dikkat çektiği gibi, modern çağın insanı tedirgin eden önemli bir olgusudur. Buna araçsal aklın öncelik ve yaygınlık kazanması da diyebiliriz. "Araçsal akılla, belirli bir amaca ulaşmak için araçların en ekonomik olarak nasıl kullanılacağını hesaplarken başvurduğumuz akılcılık türü karşımıza çıkıyor. Burada başarının ölçüsü, maksimum verimlilik, en iyi birim maliyettir"⁴⁴.

Geleneksel toplumsal düzenlerin bir kenara itilmesi, araçsal aklın yayılmasında kuşkusuz çok etkili olmuştur. Toplumun kutsal yapısı bir kez ortadan kalktığında, sosyal düzenlemeler ya da eylem tarzları artık varlıkların düzeni ya da Tanrı buyruğu temeline oturmadığında, bunlar bireysel çıkarlar için kullanılmaya müsait hale gelmektedir. Bireyin mutluluğuna ve iyiliğine yönelik olarak istenildiği gibi dönüştürülebilir. Modern toplumun "ticaret ve tüketim toplumu" şeklinde tanımlanması çok önemli bir formülasyondur. Bu değişim bir açıdan özgürleştirici olmuştur. Ama öte yandan araçsal aklın yalnızca alanını genişletmekle kalmayıp, aynı zamanda yaşam tarzını ele geçirmiştir. Korkulan, başka ölçütlere göre belirlenmesi gereken şeylerin, "verimlilik" ya da "maliyet-fayda" değerlendirmesiyle saptanması, yaşamımızı başlı başına yönlendirmesi gereken bağımsız amaçların, faydayı maksimize etme isteminin gölgesinde kalmasıdır. Bu kaygının doğruluğunu gösterecek pek çok olgu mevcuttur. Örneğin, servet ve gelirin çok eşitsiz dağılımını göstermek için ekonomik büyüme gerekçesinin kullanım biçimi, ya da

⁴³ *Dergah*, Sayı: 54, 1994, s. 10, (Mülakat)

⁴⁴ Charles Taylor, *a.g.e.*, s.12. Ross Poole, *a.g.e.*, s. 15 vd.

aynı gerekçe ile, bir felaket olasılığı ile karşı karşıya olunmasına rağmen, doğal çevrenin ihtiyaçlarına duyarsızlaştırıcı, sosyal planlamayı risk değerlendirmesi gibi can alıcı noktalarında, insan yaşamına "dolar" cinsinden değer biçen karmaşık hesaplamalarıyla, maliyet-fayda çözümlerinin hakim olmasıdır⁴⁵.

3.3. Bireycilik ve Araçsal Aklın Kamusal-Siyasal Hayata Yansımaları

Alain Touranie, "modernliği, iktisadi akılcılığın, dünyaya tahakkümün ve nefis denetiminin utkusu olarak gören tarih felsefesinin ve yine kutsal olandan akılcı olana geçiş olarak tanımlanan basitleştirici evrimci kuramların" bir sonucu olarak eleştirmektedir⁴⁶.

Endüstriyel-teknolojik toplumun kurumları ve yapıları seçeneklerimizi ciddi biçimde sınırılıyor. Bu yapılar bireyleri olduğu gibi toplumları da ciddi ahlaki değerlendirmelerle geri döndürülemez biçimde araçsal akla ağırlık vermeye zorluyor. Ozon tabakasının incilmesi ve ekolojik dengenin bozulması gibi yaşamımızı tehdit eden doğal çevre felaketlerini önlemede bile çekilen büyük güçlük bunun bir örneğidir⁴⁷. Araçsal akıl etrafında yapılanmış bir toplumun, hem bireylerin hem de bütün grubun özgürlüklerinde büyük daralmalara yol açtığı söylenebilir. Çünkü bu güçler yalnızca toplumsal kararlarımızı biçimlendirmezler. Genel eğilimin dışında bir yaşam biçimini korumak da çok güçtür. Örneğin bazı modern kentlerin tasarımı, özellikle toplu taşımacılığın özel otomobiller lehine zayıfladığı kentler, otomobilsiz yaşamı olanaksız kılmaktadır.

Özgürlük kaybının bir başka biçimi, Alexis Tocqueville'in tartıştığı gibi, oldukça önemlidir. Siyasal süreçlere katılım problemi insanların "kendi içine kapalı" bireylere dönüşmüş bir toplumda çok az kişi öz yönetim faaliyetine aktif olarak katılmak isteyecektir. Yönetim, özel yaşamın doyurucu olması için gerekli araçları ürettiği ve yaygın olarak paylaştığı sürece herkes evde oturup, özel yaşamının keyfini çıkarmayı yeğlemeye teşvik etmektedir. Böylece, Tocqueville'in "yumuşak" despotluk dediği, yeni ve modernliğe özgü bir tür despotluk tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu eskisi gibi dehşet ve baskı-

⁴⁵ Charles Taylor, *a.g.e.*, s.13; Ross Poole, *a.g.e.*, s.16 vd; Alain Touranie, *a.g.e.*, s.23 vd. ve, 160 vd.

⁴⁶ Alain Touranie, "Mülakat", *Dergah*, s.10; Ayrıca geniş bilgi için bkz: Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s.26 vd.

⁴⁷ Ross Poole, *a.g.e.*, s.58 vd; Charles Taylor, *a.g.e.*, s.15, 16.

ya dayalı bir despotluk değildir. Yönetim ılımlı ve babacan davranacaktır. Hatta periyodik seçimlerle demokratik biçimleri bile koruyabilir. Fakat, gerçekte her şey üzerindeki halk denetiminin çok sınırlı olduğu bir "büyük vekil güç"⁴⁸ tarafından yürütülecektir. Buna karşı Tocqueville'in düşündüğü tek savunma, yönetimin çeşitli düzeylerinde ve gönüllü kuruluşlarda katılıma değer veren etkin bir siyasi kültürdür. Ama kendine dönük bireyin atomculuğu buna karşı işlev görür. Katılım azalınca, katılımın aracı olan yan kuruluşlar ortadan kalkmakta, yurttaş bürokratik devlet karşısında yalnız kalıp, haklı olarak kendini güçsüz hissetmektedir. Bu yurttaşın motivasyonunu daha da azaltmakta ve yumuşak despotluğun kısır döngüsü egemen olmaktadır⁴⁹.

A. Touranie, yukarıdaki çerçeveyi şöyle somutlaştırmaktadır: Demokrasi, halkın egemenliği olarak algılanmalıdır. Çünkü halkın egemenliği de totaliter bir karakter arz edilebilir. O, Hitler Nazizmi ile halk demokrasisinin birbirinden farklı şeyler olmadığını ifade eder. Demokrasi doğal olarak bir çoğunluk yönetimidir. Ama aynı zamanda azınlığın hakkına da saygı göstermelidir. İnsanlar, düşünce ve inançları ne olursa olsun, saygı görmek zorundadır. Ama öte yandan, demokrasi kesinlikle bir inanç veya kanaatle özdeşleşmek demek de değildir⁵⁰. Bu bağlamda, bu şekilde tanımlanan laiklik kelimesi tamamen demokrasinin kapsamına girer. Bu dinsel inançların suçlanması ve dışlanması değil, sadece toplumsal kuramın birliği ile inanç ve kanaatlerin birbirinden ayrılması anlamına gelir. Dolayısıyla demokrasi tartışmalarının temel noktası şudur; "insanı, eski olan bir evrenselciliğe" indirgenmemelidir. Demokrasi, bireyi çalışan ailesi olan bir birey olarak ele alır. Yani "demokrasi kabullenmenin siyaseti olmalıdır"⁵¹. Oldukça merkezleşmiş siyasal çatı ve bürokratik mekanizma, adeta insanın dışında ve onun kamusal alana katılmasını yadsıyan totaliter bir aygıt hüviyetindedir.

SONUÇ

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler, modernite olarak adlandırılan toplum projesinin ve onun yaslandığı temel ilkelerin (Aydınlanmacı ilkeler) hem teorik hem de pratik alandaki yansımalarını, uygulamalarını, aksayan yönlerini içermektedir. Modernliğin toplum projesi ve ürettiği çağdaş ku-

⁴⁸ A. Tocqueville, *a.g.e.*, s.385, nakleden, CharlesTaylor, *a.g.e.*, s.16.

⁴⁹ Charles Taylor, *a.g.e.*, s.16

⁵⁰ Charles Taylor'un Laiklik uygulaması için önerdiği yeni çözümler için bkz: "İki Tür Sekülerizm: 1. Ortak Zemin Stratejisi, 2. Bağımsız Ahlak Yöntemi", *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 15 Ocak 1995, s.20 ve *Yeni Yüzyıl*, 16 Ocak 1995, s.17.

⁵¹ Alain Touranie, "Mülakat", *Dergah*, Sayı: 54, 1994, s.9

ramların eleştirel bir bakışla değerlendirilmesi, günümüz dünyası için önemli bir zorunluluktur. Çünkü Fukuyama 1992 yılında "tarihin sonu" olarak değerlendirdiği ve demokratik dünyanın baskıcı ve totaliter yapıların sonunu getirdiğini söyleyerek modernliğin zaferini ilan ediyordu. Halbuki, modern durum ve dünya coğrafyası üzerindeki, sosyal, ekonomik, dini, siyasal ve etnik problemler, özünde ne kadar "iyimserlik" barındırırsa barındırsın, içerimleri itibarıyla insanlığı taşıdığı/taşıyacağı nokta günümüz dünyasında çok daha iyi anlaşılmalıdır. Özellikle din veya kaybedilen geleneksel evrensellikler karşısında, genel olarak dünyanın, özel olarak da modernleşen ülkelerin durumları göz önüne alındığında modernleşmeci tezlerin yeniden gözden geçirilmesi ihtiyacı mevcuttur. Henüz, sesi kısık da olsa post-modern yaklaşımlar, modernliğe yöneltilen ilk eleştirilerin odağında yer alıyor. Post-modern tezlerdeki çoğul yapı vurguları ne kadar sevimli gelse de, özünde bir 'belirsizlik' barındırmaktadır. Georges Corm'un ifadesiyle, '*dünya sanki Allah'ın her yerde kaim olan varlığının dışında yaşıyordu... Tanrı'yı yardıma çağırmaktan başka çare yoktu. İçinde yaşadığımız dünya sahnesinin bizi çevreleyen dekorları nasıl olup da, bu kadar hızlı değişebilmişti*'.

Alan Touranie'nin değişik bir değerlendirmesiyle, kutsaldan, akılcılığa geçişi simgeleyen Aydınlanmacı geleneğe karşı, kutsal ile aklın yeniden barıştırılması; özne-doğa ayırımına karşı, özne-doğa yakınlaşması; özünde olumlamayı esas alan modern yaklaşımın yerine diyalogun; saydamlığın yerine mükemmelliğin; çoğulculuğun yerine ayrışıklığın, "merkeze alınarak" yeni varlık ve toplum okumalarının yapılması gerekiyor. Bu yeni okuma büyüden arınmış evren ile araçsal aklın, yeniden, kutsalın rahatlatıcı ve yatıştırıcı anlam bütünlüğü içinde, insan, doğa ve toplum ilişkisinin yeniden kurulmasını sağlamaya yardım edecektir. Aksi halde, insanlığın yeryüzü cennetini kurması ya da dünyanın yeniden yaşanabilir bir zaman ve mekan anlayışına kavuşması mümkün gözükmemektedir.

KAYNAKÇA

Bulaç, Ali (1995), *Modern-Ulus devlet*, İz Yayıncılık, İstanbul.

Callinikos, Alex (2004), *Toplum Kuramı*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Canatan, Kadir (1995), *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İnsan Yayınları, İstanbul.

Çiğdem, Ahmet (1993), *Aydınlanma Felsefesi*, Ağaç Yayınları, İstanbul.

Durkheim, Emile (1949), *The Division of Labour in Society*, (Translated by D.F. Pacock, J.G. Peristiany) The Free Press, Glenceo, Ill. 1949.

_____, (1986), *İntihar* (çev: Özer Ozankaya), T.T.K. Yayınları, Ankara.

_____, (2004), *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, Bordo-Siyah yayınları, İstanbul.

Eisenstadt, S. N (1966), *Modernization of Traditional Societies* Series: The Hebrew University, Jerusalem, London.

_____, (1973), *Tradition, Change and Modernity*, A. Waley – Interscience Publication, New York.

Fukuyama, F. (1998), *Tarihin Sonu mu?*, Vadi Yayınları, Ankara.

Huntington, S. P. (1995), *Medeniyetler Çatışması*, Vadi Yayınları, Ankara

Giddens, Anthony (1994). *Modernliğin Sonuçları* (çev: Kürşat Özdil), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Kongar. Emre (1972), *Toplumsal Değişme*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Lerner, Daniel (1962), *The Passing of Traditional Society: Modernizm The Middle East*, The Free Press of Glencoe, U.S.A.

Loo, Hans van Der; Reigen, Willem van (1993), "Modernizmin Paradokları", (çev: Kadir Canatan), *Bilgi ve Hikmet*, Kış, 1993, Sayı:1.

Luckmann, Thomas (2003), *Görünmeyen Din; Modern Toplumda Din Problemi*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Nietzsche, Friedrich (1981), *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, (çev: Turan Oflazoğlu), Cem Yayınları, İstanbul.

Özkalp, Enver (1987), *Sosyolojiye Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Poole, Ross (1993), *Ahlak ve Modernlik*, (çev: Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Smith, Anthony D. (1988), *Toplumsal Değişme Anlayışı; İşlevselci Toplumsal Değişme Kuramının Bir Eleştirisi*, (çev: Ülgen Oskay), Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.

Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek (2001), (Sempozyum Bildirileri), Metis Yayınları, İstanbul,

Taylor, Charles (1995), *Modernliğin Sıkıntısı*, (çev: Uğur Canbilen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

_____, (1995) "Laiklik İlkesi Hristiyan Olmayan Toplumlarda Uygulanabilir mi?", *Yeni Yüzyıl*, 15 Ocak 1995, Pazar, s.20.

_____, (1995), "Yeni Bir Laiklik Modeli", *Yeni Yüzyıl*, 16 Ocak 1995, Pazartesi, s.17.

Touranie Alain (1994), "Mülakat", *Dergah*, Kültür Edebiyat-Sanat Dergisi, Sayı: 54.

_____, (1994) *Modernliğin Eleştirisi*, (çev: HülyaTufan), Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.

Tönnies, Ferdinand (1957), *Community and Society*, (Translated by: Charles P. Loomis), Michigan State University Press. Michigan, U.S.A.

Türköne, Mümtaz'er (1994), *Modernleşme Laiklik, Demokrasi*, Ark Yayınları., Ankara.

Weber, Max (1985), *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, (çev: Zeynep Aruoba), Hil Yayınları. İstanbul.

